

OSMANLI'DAN ERKEN CUMHURİYETE TÜRKİYE'DE FEMİNİZMİN TARİHSEL KÖKENLERİ

Prof. Dr. A. Baran DURAL
Trakya University

Öğr. Gör. Uğur EYİDİKER
Kırklareli University

Öz: Türkiye'de gelişen feminizmin kökenlerini üç ana ekseninde toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi Osmanlı toplumunda kadının haklarını elde etmek için verdiği mücadeleler, diğerleri, Türk kadınının Milli Mücadele Dönemi'nde vatan savunmasına destek amaçlı hizmetleri ve Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında oluşturulan devletçi feminizmden (devletlû/ hatırlı kadın hareketi) bahsedilebilir. Bu elbette ki Türk feminizmin dip dalgalarını ayırtmaktan ziyade, tarihsel inceleme metoduna bağlı kalınmak kaygusuyla yapılmış bir bölümlendirme değildir. Türkiye'de feminizm 1800'lü yılların sonlarından itibaren yaşanan Türk modernleşmesi doğrultusunda gelişmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi bu hareketin başlangıcı sayılabilir. Osmanlı'da kadınların sadece eş ve anne olarak sadece görevlendirilmeye çalışılması eleştirilmiştir. Özellikle kurulan derneklerle kadınların eğitim alması ve çalışma hayatına girmesi için faaliyetlerde bulunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Feminist Hareketi, Kadın Hakları, II. Meşrutiyet, Erken Cumhuriyet Dönemi, Kadın Hareketi.

The Historical Background of Feminism in Turkey from the Late Ottoman Era to the Early Republican Period

Abstract: The feminist movement of the new-era Turkish politics can be divided into three parts. The first rise of the Turkish woman movement was seen in the late Ottoman Empire while the leaders of the movement were trying to solve the Woman problem by forcing the Ottoman rules and the classical attitude towards woman question to change. The men supporting the feminist movement, gave a great hand to the leaders of the movement. The second era was during the time of the Salvation War against the Occupation Forces. The motto of the time was to pull the people towards nationalist-revolutionary leadership to show an united nation was built for the new Turkey. The feminist Ottoman movement was a step pushed forward within

Turkish Modernization process beginning from 1800's. The II. Constitutionalist Period can be given as the birth of the very first feminist cadre. The European feminist movement taken as an example gave strength to the feminist authors and leaders to demand for the equal social standards and work opportunity for the women inside. The Woman newspaper, magazines and associations being formed were representing that feminism was a demand of the Woman kind.

Keywords: The Ottoman Feminist Movement, Woman Movement, II. Constitutional Period, Early Republican Era, Woman Rights

Giriş: Feminist Hareketin Oluşumu

Türkiye'de gelişen feminizmin kökenlerini üç ana ekseninde toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi Osmanlı toplumunda kadının haklarını elde etmek için verdiği mücadeleyken, diğerleri, Türk kadınının Milli Mücadele Dönemi'nde vatan savunmasına destek amaçlı hizmetleri ve Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında oluşturulan devletçi feminizmden (devletli/ hatırlanmas kadın hareketi) bahsedilebilir. Bu elbette ki Türk feminizminin dip dalgalarını ayırtmaktan ziyade, tarihsel inceleme metoduna bağlı kalınmak kaygusuyla yapılmış bir bölümlendirilmedir. Türkiye'de feminizm 1800'lü yılların sonlarından itibaren yaşanan Türk modernleşmesi doğrultusunda gelişmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi bu hareketin başlangıcı sayılabilir. Osmanlı'da kadınların sadece eş ve anne olarak sadece görevlendirilmeye çalışılması eleştirilmiştir. Özellikle kurulan derneklerle kadınların eğitim alması ve çalışma hayatına girmesi için faaliyetlerde bulunulmuştur. Bu dönemde Avrupa'nın gelişmiş ülkelerindeki feminist hareketlerinden etkilenilerek, orta gelirli Osmanlı kadınına seslenen, şehir hayatındaki kadının, kendisine dayatılan hayatın eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır (Tekeli, 1990: 19). Savaş koşullarında, eğitim alanından orduya, sağlık hizmetlerinden İstanbul'un çöpünün toplanmasına, kadınların ön plana çıkmasını sağlayan koşullar kendiliğinden ve hızla oluşmuştur (Doğan, 2012: 184).

1. Tanzimat- II. Meşrutiyet Arası Dönem

Öte yandan İslamiyet öncesi kadının yeri değerlendirildiğinde eski Türklerde hakanların eşlerinin, devlet başkanı yardımcısı olarak siyasetin tam içinde oldukları dikkati çekmektedir. Orhun Kitabelerinde dahi kadının yönetimin tam içinde bulunduğunu destekleyen ifadeler yer almaktadır. Aynı zamanda İslamiyet'in kabulünden önce kadın, genel anlamda sosyal hayatın içinde de desteklenmiş ve kadınla erkek eşit olarak hayatın her alanında var olmuştur.

Türklerin VII. Yüzyılda İslamiyet'in etkisine girmesinden sonra kadının gerek sosyal gerekse siyasal alanda geride kalmaya başladığı bilinmektedir. (Dural: 2018) Bir başka görüş ise yerleşik hayata geçilmesiyle beraber kadınların toplumsal alanda geri planda kalmaya başladığını öne sürmektedir.

Osmanlı'da ilk defa 1860'lı yıllarda, "*Cemiyet'i İlmiye-i Osmaniye Derneği*" gazetesinde kadın haklarının savunulduğu görülmüştür. Tanzimat yazarları kadınların lehine ve geleneksel Osmanlı aile yapısının aleyhine görüşlerini belirtmişlerdir. Osmanlı Müslüman kadınları ise feminizm kelimesini kullanmak yerine, kadın hareketi ya da kısaca "*nisvan (kadın)*" ifadesini kullanmayı yeğlemişlerdir. Batı'da kadınların siyasal haklar talep etmeleri ve bunun neticesinde eylemlere girişimleri, dışarıdan gelen gazete- dergilerin belirli merkez- lere girmesiyle bir farkındalık yaratmıştır. Buna rağmen Avrupa genelinde öne sürülen sloganlarla, Osmanlı kadınlarının kimi taleplerinin örtüşmemesinin, Türk kadını ilk başlarda siyasal eyleme geçmekten alıkoyduğu ileri sürülebilir. Parçalanmakta olan bir imparatorluğu kurtarma girişiminde olan ve Jön Türkler (Jeune Turcs) tarafından yayılan milliyetçilik akımı ile yurttaşlık bilincine erişen kadınlar arasında feminizm, Türk milliyetçiliği ile birlikte başlamıştır. (Doğan: 184-185)

1.1 Modernleştirici sultanlar döneminde kadının yetiştirilmesi

1869 yılında çıkarılan, "*Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*" ile 7-11 yaş kız çocukları için sıbyan mektepleri zorunlu hale getirilmiştir. Nizamnameye göre, bir mahalle veya köyde iki sıbyan mektebinden birisi kızlara olacaktır. Eğer ayrı mektep yoksa kızlar erkek öğrencilerle aynı mektebe, ayrı sınıflarda oturmak şartıyla gidebileceklerdir. (Kodaman, 1980: 109) Kızlara ortaöğretimde okuma hakkı ise ilk defa 1859 yılında, İstanbul'da Sultanahmet semtinde bir kız rüştiyesi açılarak sağlanmıştır. 1872'de Fatma Hanım, Beşiktaş İnas Rüştiye Mektebi'nde ilk defa bir kadın müdüre olarak yöneticilik yapmıştır. Yine bu okulda öğretmenlik yapan kadın öğretmenler Darülmuallimat'ın ilk mezunlarından. İstanbul dışında ilk kız rüştiyelerinin açılması ise 1883-1884 yıllarına rastlamaktadır. Kızlar için ilk idadi ise 1880'de açılmıştır. Fakat ilgisizlikten iki yıl sonra kapansa da, kızların lise öğreniminin ilk örneği olmuştur. (Kurnaz, 2011: 31-45)

Modernleştirici (reformcu) sultanlardan Sultan Abdülmecid tarafından (1839-1861), kadınların eğitilmesi yönünde başlayan ciddi çalışmalar, diğer iki modernleştirici sultan, Sultan Aziz (1861- 1876), Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) tarafından sürdürülmüştür. Sultan II. Abdülhamid döneminde,

kadınların eğitimi konusunda kalıcı kitabi bilgilere ulaşılması yönünde çalışmalar yürütüldüğüne değinen Yeni Asya gazetesinden Yasemin Güleçyüz, konuya ilişkin olarak şu bilgileri veriyor:

1.2 Osmanlı sosyal tabakaları arasında kadın

“Kız öğretmen okullarında öğrencilere örnek ve ibret alacakları meşhur kadınları tanıtmak amacıyla bir kitap hazırlama vazifesi Maarif Vekaletince Mehmet Zihni Efendiye verilir. Meşahurinnisa uzun araştırmalar neticesinde iki cilt halinde hazırlanır. Şair, fakih, muhaddis, veli ve sahabi kadınlardan örnekler vardır kitapta. Mehmed Zihni Efendi Müslüman kadının cahilliği ile ilgili zanların tashihi için bu eseri kaleme almıştır. İslâm tarihinde kadınlarla ilgili çalışmalar az yapılmıştır. ‘Meşahirunnisa’ isimli çalışma bu açıdan da önemlidir. Mehmet Zihni Efendi’nin kadınların eğitimine verdiği önemi onun ilkökul düzeyindeki küçük kız çocukları için hazırladığı ‘Hanım İlmihali’ ve ‘Kızlar Hocası’ isimli eserlerin sahibi olmasından da anlayabiliriz.” (Güleçyüz, 2019)

Bu arada Osmanlı’nın yönetenler ve yönetilenler olarak bölüntülenen sosyal tabakalaşmasında, halkın içinde bir unsur olarak kalmaya mahkûm kadın, hayli edilgen ve neslin/ ailenin türemesini sağlayan bir aracı konumundaydı. Köylerde erkekle birlikte tarlada çalışmasından dolayı özellikle imparatorluğun gelişmiş Batı kıyılarında yaşayan kadınlar erkekleri karşısında daha eşitlikçi bir statüye sahipken, Anadolu’nun içlerine gidildikçe kadın aleyhine değişen sosyal yapı ancak Halep, Şam, Bağdat gibi büyük kentlerde kısmi bir değişiklik gösterebiliyordu. Buna karşın erken dönemlerden itibaren haremde toplanan saraylıların arasında kadın görünüşte erkeğe hâkim durumdayken gerçekte ülkenin kaderine hâkim olma şansı kazanabiliyordu. Sarayın ikili niteliği ve farklı (devşirme ağırlıklı) nüfusu içinde kadının etkin rolü fazla bir tezat oluşturmaya gerekti. (Yılmaz, 2010: 194-197)

Osmanlı’da 1567-1568 yıllarına kadar olan dönemde miri arazi sahiplerinin varlıkları, erkek evlada miras yoluyla geçmiştir. Söz konusu tarihten sonra miras hakkının tapu bedeli ile kız evlada da geçebileceği öngörülmüştür. 1846-1847 yıllarında yapılan düzenleme ile kız çocuklarının, ailesinin mirasını karşılıksız bir şekilde alabileceği düzenlemiştir. 1867 ve 1912 yıllarında çıkarılan yeni yasal iyileştirmelerle erkek ve kız çocuklarının hakları eşit düzenlenmiş olup, kadınların, kocaları öldükten sonra elde edecekleri miras oranı yükseltilmiştir. Osmanlı’da köle statüsündeki cariyelik müessesesi Batılılaşma çabaları çerçevesinde çok defa tamamen kaldırılmaya çalışılmış, fakat özellikle Anadolu’dan uzak yerlerde buna uyulmadığı anlaşılmıştır. Cumhuriyet ile bir-

likte bu durum tamamen ortadan kaldırılmıştır. Yabancılarla evlenen kadınlar ise Osmanlı uyrukluğundan çıkarılmış olup, bu uygulama 1929'a kadar devam etmiştir. (Kurnaz, 2011: 63-70) Haremin Osmanlı'da boy göstermesiyle kurumlaşan cariye müessesesi, gerek saray içinden gerekse saray dışından kadınlarla yapılan evlenmeler, ileride köleliğin kaldırılmasının üzerinde en büyük engeli teşkil etmiştir. (Erkims, 1950: 8-10)

Osmanlı sultanlarının köleliğin kaldırılması ve kadınların alım satımının engellenebilmesine yönelik olarak birbirini takip eden adımlar attığına değinen Parlatur, *"Köleliğin kaldırılması hareketine devam eden Sultan Abdülmecid, 1847'de "meclis-i vükelâ"daki bir toplantıya katıldı ve üserâ-yı zenciyye ticaretini yasakladığını bildirdi. Bu kararını irade-i seniyelerle pekiştirmeye çalıştı. Başbakanlık Arşivi'ndeki irade-i hâriciyye'de kayıtlı 1888 nolu irade, zenci ticaretini kesinlikle yasaklıyordu. Aynı yıl (1847) Üsküdar esir pazarı da resmen kaldırıldı- yordu"* (Parlatur, 2018: 419) demektedir.

2. Kadının Dönüşümü Başlıyor

Eski Türklerde kadının toplumsal konumunun sonraki dönemlerden hayli farklı olduğuna değinilmişti. Nitekim Dede Korkut'un eserlerinde Türk kadını ata binmekte, kılıç kuşanmakta, çatışmalara ve güreşlere katılmaktadır. Kadınlar şefkatli, müsamaha gösteren, sevgi dolu anne ve erkeğine denk bir eştir. (Doğramacı, 1989: 27) Ne var ki, bu dönemle ilgili bir kesit sunmak için Dede Korkut yegâne kaynak değildir hiç kuşkusuz. *"Türkler'de Kadın ve Aile"*de, Türklerin ahlak yapısı ve kadına verdikleri değeri aktaran Sevinç, Matüridi geleneğinin Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır'dan getirilen din adamlarıyla değiştirilmesinden sonra, İslam dini adı altında Arap kültürünün Türkiye sınırlarında yayılmaya başladığına değiniyordu. Kadınların eski Türklerde devlet başkanı, ordu komutanı, asker, olabildiğini, elçilerin kadınlar tarafından kabul edildiğini, hatunun imzalamadığı hakan mührünün geçersiz sayıldığını hatırlatan Türkçü yazar (Sevinç, 2007: 26-50), *"Yaratmak"* destanında Tanrıya *"yaratma"* ilhamını veren Akana'nın, bir kadın hayali olarak resmedildiğinin altını çiziyordu. (Sevinç: 9) (Dural, 2019: 530-531)

Abdülhak Hamid Tarhan'ın, *"Tarık"* adlı eserinde milletlerin ilerleme seviyesinin kadınların gelişmesine bağlı olduğu görüşü vurgulanarak, Meşrutiyet sonrası kadın hareketinin sloganı haline gelmiştir. (Enginün, 1982: 76) Namık Kemal, *"Terbiye-i Nisvan Hakkında Bir Lahiya"* ve *"Aile"* isimli makalelerinde, kadınların özellikle kendi istekleri dışında evlendirilmelerinden ve erkek şiddetinden rahatsızlıklarını dile getirmiştir. Aile ilişkileri, kadın-erkek ilişkileri

ve çocuk hakları konuları üzerinde durmuştur. “*Vatan Yahut Silistre*” eserinde, erkekle beraber savaşa giden kadın bir karakter ilk defa yaratılarak (Taşkiran, 1973: 33-34), hikâye aşk ve kahramanlık anlatısına dönüştürülmüştür.

2.1 Kadın hareketini destekleyen erkek yazarlar

Ahmet Mithat Efendi feminizmin mutlak olarak öne sürdüğü kadın- er- kek eşitliğini savunmasa da, kadının bir kenara atılamayacağını, onun da bir hak öznesi olduğunu savunmuştur. Yazara göre eğer kadınlara gereken haklar verilirse, feminizm Osmanlı toplumunda yıkıcı bir etki yaratamayacaktır. Adı geçen süreçte çeşitli yazarlarca, İslamiyet’in kadınlara Batılı düşünüşten daha çok hak verdiğini öne sürerek, kadınların belli meslekleri yapması gerektiği savunularak, kadının toplumsal hayata daha çok çekilmesi amaçlanmıştır. Kız- ların erkeklerle eşit eğitim alması gerektiğini ilerici yazarlarca genelde benim- semiştir. Harem ve cariyeh sistemine karşı çıkmıştır. (Tanpınar, 1976: 464) Namık Kemal ile Ahmet Edip’in kadın hareketine yaptığı katkıya, “*öncülük*” izafe eden Katfar, Kemal’den şu alıntıyı yapmaktadır:

“*Hâlbuki onlar dahi âdeta bizim gibi insan olup cemiyet-i beşeriyenin bil- cümle menâfiinden hissedâr oldukları ve erkekler kadınlara hizmetkâr olmak için yaratılmadığı müsellemler bulunduğu hâlde meşakk-ı sa’y ve ikdamdan niçin vâreste olsunlar. Bu hâlin mazarratı yalnız efrada ait olmayıp vücud-ı beşer her türlü esbab-ı ma’uriyetin ruhu mesâbesinde olduğu hâlde ben-i nev’imizden nisf ve belki daha ziyadesinin diğerlerinin semere-i mesaisi ile taayyüş ve te- zeyyün ederek atalet halinde kalması teâvün-i umumî kaide-i esasiyesine ne de- recelerde halel vereceği ve belki hey’et-i milleti vücudun bir tarafına ârız olan illet-i fâlice kadar ızrâr etmekte olduğu meydandadır.*” (Katfar, 2017: 2437)

Yeniden Şemseddin Sami’ye dönüldüğünde, yazarın, “*Kadınlar*” isimli eserinde, kadınların geri kalmasının başat nedeni olarak eğitimsizliği öne çı- kardığı görülmüştür. Bu yüzden kadın ve erkeğin aynı eğitime tabi olmasını istemiştir. Kadınların eğitimiyle toplumsal eğitimin artacağını belirtmiştir. Böylece anneler çocuklarını da eğitime fırsatı yakalayacaktır. Kadının aile de- mek olduğunu belirtip, ticaret, eczacılık, hastabakıcılık, öğretmenlik gibi mes- leklerde kadının daha iyi olduğunu belirtmiştir. Tek eşliliği savunup, Kur’an-ı Kerim’e göre tek eşliliğin daha hayırlı olduğunu belirtmiştir.

2.2 Gökalp- Namık Kemal’in katkıları

Namık Kemal eserlerinde Türk toplumunda vücut bulan kökleşmiş ka- dın- erkek eşitsizliğini ve kadının hor görülmesinin nedenlerini ortaya koymuş-

tur. “*Zavallı Çocuk*” isimli eserinde kadın kahraman Şefika'nın âşık olduğu kişi ile değil de ailesinin ona uygun gördüğü biri ile evlendirilmek istenmesi sonu- cu oluşan çatışmalar anlatılmıştır. Düşününün “*İntibah*” başlıklı eserindeyse, kadınların kara peçe takmak zorunda bırakıldıkları, erkeklerden ayrı kapalı araçlarda seyahat etmeye koşullandırılmasını eleştirel bir dille ele alır. Kitabın kahramanlarından “*Mahpeyker*” bu duruma itiraz edince, haksızlığa uğrayarak toplumun dışına atılmıştır. Ayrıca “*Dilaşup*” gibi talihsiz kadın karakterler üze- rinden kadına reva görülen baskı- haksızlıklar, Namık Kemal'in eserlerinde anlatılmıştır. Yazar, “*Aile*” adlı makalesinde ise kadının hayatının terakki gös- termeden, baskı altında geçmesinin istendiğini anlatır. (Doğramacı, 1989: 29-31)

Osmanlı'nın kadın yazarlarından Fatma Aliye Hanım kadınlarca kurulan ilk dernek olan, “*Cemiyet-i İmdadiye'nin*” yöneticiliğini yapmıştır. 1860'larda kurulan, “*Cemiyet-i İlmiye-i Osmanlı*” isimli dernek ise kadın hakları için müca- dele eden bir merkezde kurulmuştur. Meşrutiyetin getirdiği yeni görüşler çer- çevesinde feminizm vurgusu, giderek güçlenmiştir. (Kırkpınar, 2013: 298)

2.3 Tanzimat ve kadın dergileri

Dergiler ve süreli yayınlara bakıldığında, kadınlar lehine ilk yayın yapan, “*Terakki Gazetesi*” olmuştur. Okullarda kadın erkek eşitliği konusu ciddi biçim- de ele alınmış, o dönem modernleşmenin adresi olarak sunulan Fransa'dan örnek gösterilerek, kadınların toplumsal- siyasi haklarına kavuşmalarına iliş- kin haberler yapılmıştır. “*Muhedderat*” gazetesinde, yine Batı'da kadınların durumuna ilişkin verilerden yola çıkılarak, tek eşlilik konusunda bilgiler ve- rilmiştir. Bu dönemde ayrıca “*Vakit Yahut Mürrebi-i Muhadderat*”, haftalık ga- zete olarak yayımlanmıştır.

Kadınların haklarını korumaya ve kadına saygı gösterilmesini sağlamaya yönelik, “*İnsaniyet*” ve “*Hanımlar*” dergileri çıkarılmıştır. Tamamen kadınlar tarafından çıkarılan ilk dergiyse, “*Şükufezar*” olmuştur. “*Mürüvvet*” ve “*Parça Bohçası*”, kadınlara yönelik yayınlar yapmıştır. Nigar Hanım, Saide Hanım, Sa- liha Hanım, Fatma Aliye Hanım, Makbule Hanım gibi kadınların hazırlayışı ile resimli olarak, “*Hanımlara Mahsus Gazete*” yayın hayatına atılmıştır. Ayrıca ek olarak çıkan, “*Hanımlara Mahsus Malumat*”, Selanik'te “*Ayine*”, “*Aile*” dergi- leri ve kadınlara ilişkin bilgiler veren, “*Takvim-i Nisa*” dönemin önde gelen yayın organlarıdır. Böylece Tanzimat Dönemi kadınları, sınırlı olarak da olsa basın vasıtalarından yararlanarak, eğitim ve görgülerini arttırmışlar, entelek- tüel yalnızlıklarına son vermişlerdir. (Kurnaz: 85-94)

Yukarıda adı geçen dergilerden Şükufezar, “*çiçek bahçesi*” anlamına gelmekte ve tüm yazı kadrosunu kadınlardan oluşturarak dikkatleri üzerine çekmiştir. Dönemin şartlarında feminist bir kadın olarak tanınan Arife Hanım önderliğinde yayımlanan dergi, ilk sayısında, “*saçı uzun aklı kısa*” lafına savaş açtığını duyurmuştur. Dijital olarak da erişilebilen söz konusu derginin, Osmanlı’da 1845’te yayına başlayan “*Kypseli*” adlı Rum ve 1862’de Ermeni kadın hareketi temsilcilerince çıkarılan “*Gitar*” dergisinden sonra imparatorluğun üçüncü kadın dergisi olduğu eklenmelidir. Sultan Hamid’e bir süre ekonomi- politik dersi veren ve derslerine halktan katılım olmasına izin veren ilk Türk ansiklopedisti Münif Paşa’nın kızı Arife Hanım, herhangi bir gazete ya da grubun eki, uzantısı olmayı reddederek girdiği siyasal mücadelesinde, Osmanlı ileri gelenlerinin tabakası üyesi kadınlara tipik bir örnektir. (Derya, 2020) Osmanlı’da çıkan muhafazakâr kadın dergilerine örnek olarak gösterilen Mürüvvet ise imparatorlukta kadının nesneden özneye dönüşümünde ciddi bir kilometre taşı olarak dikkatleri üzerinde toplamıştır. 28 Şubat- 23 Nisan 1888 tarihleri arasında yayımlanan ve kadınların bilgi- görgülerinin artırılmasına hizmet eden dergi, Osmanlı aile yapısıyla çelişmeyen çizgisiyle, eleştirilerini dönemin diğer dergilerinden görece mahcup bir tutumla dile getirmiştir. (Kılıç, 2014: 12- 15) Mürüvvet dergisinin en göze çarpan yönü, dergi politikasının Sultan Abdülhamid tarafından da desteklenmesi, hatta dergiyi yayınlayanlara sultanca nişan ve çeşitli armağanlar verilmesidir. Bu yönüyle kamuoyundaki iki yönlü yanlış aktarımlara rağmen Sultan Abdülhamid’in dünyanın gerçeklerine ayak diretmeyen bir sultan olarak Abdülhamid’in, kontrol edebileceği modernleşme çalışmalarının mimarı ya da destekçisi olmaktan çekinmeyen sorumlu idareci kimliğidir. Bu tutumu sultanı modernleştirici sultanlar dizgesinin doğal üyesi yapmaktadır. (Kılıç: 100)

2.4 II. Meşrutiyet Dönemi’nde saflar netleşiyor

II. Meşrutiyet dönemi kızların eğitiminde kafaların karışık olduğu bir dönemdir. En azından devrimin arifesi ve ilk günlerinde kimi erkek yazarlar karşıt cinsin hak arama mücadelesine destek sağlarken, kimi devrimci kâlemlerin erkeklerin cisil iktidarının, kadınlar üzerinde egemenliğini korumasını sağlamak istemişlerdir. Sosyalist Türkçü Ethem Nejat Bey, kızların erkeklerle aynı sınıfta okuduklarında, süslenip kendilerini beğendirme çabasına girdiklerini ve iyi birer eş olamadıklarını belirtmiştir. Yusuf Akçura da, kızların yükseköğretime ihtiyacının olmadığını savunurken, Halide Edip ise lise ve sonrası için kızların, erkek öğrenciler gibi Avrupa’daki okullara gönderilmesi gerekti-

ğini belirtmiştir. Bu arada, 1914 yılında ilk defa İstanbul Darülfünunu'nda kadınlar yükseköğrenim görme imkânı elde etmişlerdir. Bu çerçevede kadınlara, hemşirelik, ticaret, öğretmenlik, güzel sanatlar, konservatuar alanlarda eğitim alma imkânı sağlanmıştır (Ergün, 1996: 440-441).

Dönemin başat İslamcı kalemlerinden Mehmet Akif, İslami usuller çerçevesinde kadınların sorunlarının çözülmesi gerektiğini belirtmiştir. Yazar, sadece Batı kadınlarına özenilerek çarşafın kaldırılmasına yönelik talepleri tepkiyle karşılar, muhafazakârlıkla kadın talepleri arasında orantılı bir yer tutmayı benimsemiştir. Abdullah Cevdet ise tek eşliliği padişah dâhil herkesin benimsemesi gerektiğini ileri sürmüştür. Abdullah Cevdet'e göre kadının giyimine hiç kimsenin karışmadığı bir sosyal düzen oluşturulmalıdır. Kadınlar ve erkekler birbirlerinden kaçmamalı ve herkes dilediğiyle evlenebilmelidir. (Kurnaz: 127-135)

Tevfik Fikret, kadınları okumayan bir milletin, oğullarının manevi bir öksüzlüğe düşeceğini belirtmiştir. (Taşkıran: 49) Tevfik Fikret için Türk kadının mevcut durumu dinin baskıcı niteliğinden kaynaklanmamaktadır. İslam dininin, toplumdan anlaşıldığının tam tersine, kadın haklarını, bir İngiliz kadından çok daha fazla tanımaya meyilli olduğunu ileri süren Tevfik Fikret, dinin geleneksel-iptidai yorumlarının, Müslümanlığın kavranmasını zorlayıcı tesir yaptığında ısrarcıdır. Savaşlar yüzünden sürekli askeri bürokrasinin işbaşında olduğu Osmanlı toplumunda, erkeğin kahvede otururken kadının tarlada çalışması, dinin bir vecibesi olarak değerlendirilemez. Bu tutum içtimai olarak geleneklerden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden çocuğun da ilk eğitici olan kadının eğitimi, çok önemlidir. (Ülken, 1976: 419) Halil Hamit ise Müslümanlığın kadın-erkek eşitliğine karşı olmadığını, "*İslamiyet'te Feminizm*" adlı eserinde vazih biçimde ortaya koyarken, Osmanlı parlamentosuna kadın vekillerin girilebileceğine söylemekten çekinmemiştir. (Caporal, 1982: 91) Çalışmada dikkat çekilen pek çok devrimci-İttihatçı yazarın yanı sıra Mehmet Akif, Halil Hamit gibi isimlerin de kadın hareketini takip etmeleri, II. Meşrutiyet döneminde en heyecanlı merak konularından birisinin Osmanlı Kadın Hareketi olduğunu öne çıkarmaktadır. (Güç, 2007: 4-5)

Bu arada dönemin en ciddi aydın hareketini temsil eden Türk Yurdu Dergisi ve Türk Ocakları etrafında birleşen Türk milliyetçilerinin, kadın hakkındaki görüşleri de önemlidir. Türk kadının durumunu yükseltebilmek için muhafazakâr kesimin tepkilerini almalarına rağmen, kadınlı erkekli toplantı, çaylar ve konferanslar düzenlemekten çekinmeyen Türk Ocakları, geç Osmanlı- Erken Cumhuriyet devirlerinde kadın ve erkeklerin kolaylıkla bir araya gel-

diği görece özgür mekânlar olarak dikkatleri üzerlerinde toplamaktadır. (Taş- kıran: 55) Ziya Gökalp için Türk kadını, İran'ın Bizans'ın ve Arapların etkisinden arındırılmalı, kadın, Türklerin kökenlerine inilerek yüceltilmelidir. Türklerin kökeninde demokratlık ve feminizm vardır. Şamanizmde kadınların güçlü kuvvetli olarak tanıtılıp erkekle denk tutulduğuna göre erkek- kadın tezadı sonradan türetilme ve klasik Türklükle bağlantısız bir mefhumdur. Türk kadını; siyasi, askeri ve hukuki işlerde, hep eşiyile beraber karar verici mercii olarak bulunmuştur. (Kurnaz: 140-141)

2.5 Şamanizm'den İslam'a

Ziya Gökalp'e göre şamanların kadınlar gibi elbise giymeleri, saçlarını uzatmaları, seslerini inceltmeleri, sakallarını ve bıyıklarını kesmeleri feminizmin temellerinin, eski Türklerde atılmasını sağlamıştır. Erkek ve kadın eşit sayıldığı için liderlikte hem kadının hem erkeğin sözü geçmektedir. Kadınlar at binicisi, silahşör, kale kumandanı, hükümdar, vali ve elçi olabilmişler, hakan eşleri yabancı elçileri kabul edip ağır layabilmişlerdir. Ziya Gökalp Malta tut- saklığı sırasında kızlarına gönderdiği mektuplarda, kadının aile içindeki yerine, yasal eşitliğine, kadının teknik- mesleki eğitimine ve toplumsal kalkınma davası içindeki önemini aktarmıştır. (Doğramacı: 78-82)

Ziya Gökalp feminizmi, Türklerin yaşam biçimiyle bağdaştırmıştır. Türklerin yaşam biçiminde hem demokratlığın hem de feminizmin olduğu savunan Gökalp, "*Türkçülüğün Esasları*" isimli eserinde, Türk Feminizmi olarak bir bölümlenmeye yer açmıştır. Ona göre, "*Zaten demokrat olan cemiyetler umumiyetle feminist olurlar. Türkler'in feminist olmasına başka sebep de, eski Türkler'de şamanizmin kadınlardaki kudsi kuvvete istinat etmesiydi. Feminizm de Türkler'in en esaslı şiarıdır. Türkçülük cereyanı doğar doğmaz, feminizm mefkuresi de beraber doğdu. Türkler'in hem halkçı hem de kadıncı olmaları, yalnız bu asrın, bu iki mefkureye önem vermesinden dolayı değildir. Eski Türk hayatında demokrasi ve feminizmin iki başlıca esas olması da bu hususlarda büyük bir amildir.*" (Gökalp, 1958: 119-123)

Ziya Gökalp ünlü "*Kızıl Elma*" isimli eserinde, Ahmet Hikmet, "*Gönül Hanım*"da ve Halide Edip, "*Yeni Turan*" başlıklı çalışmasında, genellikle Türkçülüğü anlatan kadın karakterlere yer vermişlerdir. Cumhuriyet ile birlikte kadınların siyasal alandaki kazanımları sonucu oy hakkının elde edilmesi, milliyetçilik ideolojisi çerçevesinde kadınların eğitim seviyesinin geliştirilmesi ve kamusal alanda meslek edinmeleri devlet eliyle sağlanmıştır. Bu bağlamda adı geçen dönemde, bir nevi, "*devlet feminizmi*" uygulandığı söylenebilir. (Tekeli, 1990: 21-22)

3. “Eksik Etek” İşe El Koyuyor

Bu noktada durup, dönemin önde gelen kadın yazarlarının kendilerini nasıl ifade ettiklerine değinmek yararlı olacaktır. Muhafazakâr aydınlardan Mecelle komisyonunun başkanlığını yürüten Ahmet Cevdet Paşa'nın kızları Fatma Aliye ve Emine Semiye Hanımlar, Türk kadın hareketinin çok ünlü iki figürüdür. Yazılarında İslam'a karşı uzlaşmacı bir üslup kullanmaya özen gösteren Fatma Aliye, Osmanlı devlet sisteminde kadınların konum yitirmelerini din ya da ulusal karaktere bağlamak yerine Bizans saray adetlerinin Osmanlı sarayında çok çabuk benimsenip yer etmesine bağlamıştır. Dural, “*Batıda ve Türkiye’de Kuramsal Milliyetçilik*” eserinde mercek altına aldığı Fatma Aliye Hanım hakkında şu ipuçlarını vermektedir:

3.1 Fatma Aliye ve Emine Semiye Hanımlar

“*Fatma Aliye hanım, evliliklerinde Osmanlı bürokrasisinde bile kadın haklarının geliştirilmesine yönelik duyarsızlığın bedelini öder ve baskı altında kalır. İlk kocasının okuma- yazma- bilimsel faaliyet yasağı koyduğu Fatma Aliye, ancak evliliğinin 10. Yılında bu baskıyı kırıp çeviri- romanlarıyla okuyucusunun karşısına çıkabilmiştir. Osmanlı döneminde nispeten hareketli bir toplumsal mücadele zemini bulabilen Fatma Aliye Hanım, kadınlara boşanma hakkı ve erkeklerle aynı işlerde çalışma şansının verilmesini istemektedir. Sanayileşmenin devindiriciliğinin farkındalık hissedilen Fatma Aliye hanımın yazılarında fabrikalarda kadın- erkeklerin yanyana çalışmalarının hem ekonomik hem de sosyal faydalara işaret etmesi önemlidir. 1922 senesinde kızı Zübeyde İsmat'in evden kaçıp din değiştirerek rahibe olmasıyla yazılarına son veren Fatma Aliye hanım, belki de Çınar'ın tezinde ifade ettiği ‘Cumhuriyetçi muhafazar’ çekingenlik sebebiyle, Cumhuriyet döneminde pek göz önünde kalamamıştır.*” (Dural, 2018)

“*Mütalaat ve Hanımlara Mahsus gazetede*” siyasi- toplumsal yazılarıyla dikkatleri üzerine çeken Emine Semiye, ablası Fatma Aliye Hanım gibi Cumhuriyet idaresi kurulana dek Osmanlı kadın hareketinin başat isimleri arasında gösterilmiştir. Servet-i Fünun akımından etkilenecek, İslam'da feminizm olgusuna atıfta bulunmaktan çekinmeyen Emine Semiye Hanım, İslamcı olarak anılan ablasına nazaran çok daha eleştirel ve radikal bir üslupla makalelerini kaleme almaktaydı. (Zihnioğlu, 2003: 47-49) Kuruluş tüzüğü ve muhalefetteki söylemiyle kadın- erkek eşitliğine hayli vurguda bulunan devrimci İttihat Terakki yönetiminden iktidarda samimi davranmasını talep eden Emine Semiye Hanım, 1909'da şu şekilde görüş beyan etmekteydi:

“Evet efendim, tıbben kadınla erkek dimağı arasında hiçbir fark yoktur. Erkek ve kız çocukların karışık olarak tahsil ettikleri Amerika’daki darü’l-tedris-lerde, daima istidât ve zekâlarıyla temeyyüz eden ve aliyyü’l-alâ derecesini kaza- nan talebatın talebe adâtına müsavi gelmekte olduğuna dikkat eden esâtize-i kiram rical ile nisvan beyninde fark bulunmadığına hüküm vermişlerdir. Buna dair aceze de etibba-yı hazıkanın ekserisinden muvafık izahat almıştım. Fazla olarak kadınların zekâsı yüksek, maneviyatı rakik ve şeffaf bir şefkatle mücella- dır deniliyor.”(Semiye, 1909: 5)

Türk feminizmi içinde Halide Edip’in yeri önemlidir. Yazar, kızların eğitimi için okullar açılmasına öncülük etmiştir. “*Teali-i Nisvan*” adlı cemiyette, Türk kadının sorunlarını dile getirmiş ve genel olarak kadının durumunun iyileşmesi için mücadele vermiştir. Halide Edip “*Seviye Talip*” romanında eğitim almayan kadınlara verilen hakların kadını, süslü bir oyuncaktan farksız bir yaratığa dönüştürdüğü tezine yer vermiştir. Türk kadınının eğitim ve doğru imkân elde etmesi sonucu, her şeyi yapabileceğini belirtmiştir. “*Handan*” adlı eserinde ise eğitilmiş ve güçlü bir genç kızın, çevresindekilere fikirlerini anlatması nedeniyle, yalnız kalışını betimlemiştir. (Doğramacı, 1982: 59-

63) Türkçülük akımından etkilendikten sonra kaleme aldığı, “*Yeni Turan*” kitabında, Türk kadını, çarşaf yerine manto giymektedir. Yüzü açıktır ve eğitimine önem verip her türlü işte çalışan biri olarak tasvir etmiştir. (Yüksel, 1970: 18-19)

3.2 Halide Edip: Farklı bir duruş- üslup

Bu dönem kadınlarla ilgili cemiyet, dernek ve basılı yayın kuruluşları, kadınların etkinliklerini ön plana çıkaran mahfiller olmuştur. Fatma Aliye Hanım’ın önderliğinde ilk kadın kuruluşu olan “*Cemiyet-i İmdadiye*”, kadınların örgütlenebilmesi açısından önemlidir. İngiltere’de kurulmuş olan, “Türk Kadınları Muhibbi Cemiyeti’ne (Türk Kadınının Dostları)” paralel olarak Halide Edip, tarafından kurulan, “*Teali-i Nisvan Cemiyeti*,” kadınlarla erkekleri ilk defa aynı salonda bir araya getirmiştir. Dernek kadınlar tarafından gerçekleştirilen miting de öncülük etmiştir. (Taşkiran: 38-39)

Ayrıca “*Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi*” “*Esirgeme Derneği*”, “*Osmanlı Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye (Osmanlı Kadınları Hayır Cemiyeti)*”, “*Teali-i Vatan-ı Osmani Hanımlar Cemiyeti (Osmanlı Vatanı Kadınlar Derneği)*”, “*Mamulat-ı Dâhiliye Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi*”, “*Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi*”, “*Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi (Kızıl Kadınlar Kolu)*”, “*Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Cemiyeti*”, “*Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti*”, “*Şehit Ailelerine Yardım Birliği*”, “*Asker Ailelerine*

Yardım Hanımlar Cemiyeti”, “*Bilgi Yurdu*”, “*Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi (İttihat Terakki önderliğinin girişimiyle kurulmuştur)*”, “*Musiki Muhibbi Hanımlar Cemiyeti*”, “*Biçki Yurdu*” ve “*İnas Darülfünunu Mezuneleri Cemiyeti (Üniversiteli Kadınlar Mezunlar Derneği)*” kadınların hem mesleki hem de akademik konularda eğitim almaları için faaliyette bulunmuşlardır. Bununla birlikte, her dernek kendi temel işgal sahası dışında bile olsa, diğer kadınlara ve topluma yardım faaliyetlerinde bulunmuşlardır. (Kurnaz: 157-173)

Sürelî yayınlara bakıldığında, “*Mehasin*” gazetesinde kadınlara ilişkin konferansların yanı sıra kadınlarla belli başlı ilişkin görüşlere yer ayrılmıştır. (Duman, 1986: 226) Haftalık olarak çıkan “*Demet*” dergisi, ünlü Osmanlı kadınlarını okuyucularına tanıtmıştır. Ayrıca çocuk eğitimi, moda, terbiye, yüz bakımı gibi konular işlenmiştir. (İlyasoğlu- İnsel, 1984: 165) “*Kadınlar Dünyası*” gazetesi, “*Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti*”nin kurulmasına yönelik ilk fikrin oluştuğu yerdir. Gazetede kadınların çeyiz hazırlama zorunluluğu ve görücü usulü evlenme uygulaması eleştirilmiştir. (Taşkıran: 52) Bu arada ilginçtir, “*Erkekler Dünyası*” isminden bir erkek dergisi gibi anlaşılabilir de, kadınlara hizmet etme gayesi ile çıkarılmıştır. Kadınların değerini bilen Osmanlı gençleri yetiştirmek için kadın ve erkek eşitliğini sağlamayı amaç edinmiştir (İlyasoğlu- İnsel: 168). Bunların yanında “*Kadın*”, “*Musavverin Kadın*”, “*Kadınlar Dünyası*”, “*Hanımlar Âlemi*”, “*Kadın Âlemi*”, “*Seyyale*”, “*Siyaset*”, “*Kadınlık*”, “*Kadınlık Hacıyatı*”, “*Bilgi Yurdu Işığı*”, “*Genç Kadın*”, “*Türk Kadını*”, “*İnci*”, “*Kadınlar Saltanatı*”, “*Hanım*”, ve “*Ev Hocası*” gibi yayınlar da önemlidir. (Kurnaz: 174-192)

Dernekler, aynı zamanda Türk kadınının tarihin gerçek mücadele alanı sayılan, sivil topluma katılması ve görüşlerini sivil toplum üzerinden duyurma fırsatına erişmesine yarayanlardır. Türk kadını ilk kez memuriyet hakkını, “*Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti*”nin, kamuoyunda oluşturduğu baskı sayesinde, üyelerinden Bedra Osman’ın telefon şirketinde memurluğa atanmasını sağlayarak elde etmiştir. (Tunaya, 1984: 482) Bu dönem Müslüman kadınların sahneye çıkması yasak olduğundan, Afife Hanım, “*Jale*” takma adıyla, Kadıköy’de Apollon Tiyatro sahnesine kaçak olarak çıkmıştır. “*Tatlı Sır*” ve “*Odalık*” oyunları sırasında, tiyatro baskına uğramıştır. (And, 1971: 34) II. Meşrutiyet sonrası feminizm hareketi, demokrasi kuramı ile birleştirilmiştir.

Sonuç: Milli Mücadele Dönemi

Milli Mücadele Dönemi Türk kadınının feminizm algısı, kadınlarda erkeklerin yanında savaşa katılma isteğinin yaratılması ve vatanın savunulması bağlamında gelişmiştir. Kadınlar Sultanahmet’te milli mücadeleye destek için dü-

zenlenen mitingde başrolü oynamışlardır. Elbette ki bunda gazeteci- yazar kadın mücadelecisi Halide Edip Hanımın büyük etkisi olmuştur. “*Ya şanla şe- refle sürdürdüğümüz tarihe devam ederiz yahut ihmal ettiğimiz tarihle birlikte ebediyen kayboluruz*” ortak temasıyla düzenlenen mitingde hatip Halide Edip Hanımın sadece Türkiye kamuoyuna değil, işgal güçlerine de Türkiye’de çok şeyin değiştiğinin kanıtlandığını ifade eden İlber Ortaylı, görüşlerini şu şekilde somutlaştırmaktadır:

“*Sultanahmet mitingleri işgal İstanbul’unda İngilizlerin bu gibi toplantıla- ra gösterdikleri sözde toleransı bile esirgedikleri faaliyetler haline dönüştü. Sonu Meclis-i Mebusan’ın dağıtılması, üyelerinin önemli kısmının Malta’ya sürülmesi- le bitti. Bu başka bir direniş tarzıydı. Açıktır ki Batı’ya karşı çatışma, Batılıların kendi yöntemleriyle yapıyordu ve ardındaki destek halen yaşayan ordu, Türk bürokrasisi, işgalden yaka silken esnaf ve okumuşlardı. Mitingde herkesin ilgisini çeken işgal kuvvetlerini de herhalde çok düşündüren ne eski Şark kadınları hak- kındaki ezberin hatta ne de Pierre Loti’nin dezanşantelerinin (desenchantee) değil, doğrudan doğruya Tanzimat’tan beri gelişen eğitimin ürünleriydi. Gelece- ğin Türkiye’sini bunlar kuracaktı.*” (Ortaylı, 2018)

Ortaylı, Halide Edip’te gündeme gelen yeni ve siyasi duruşu hayli güçlü kadın imajının ondan önceki veya eşzamanlı kadın liderlerde de bulunduğu değinerek, Halide Edip ile ilgili, “*Halide Edip Hanım’ı burada ele alalım: Türk yakın tarihinin önemli bir portresidir ve o nispette de okumuşlarımızın yanlış tanımak ve değerlendirmekte ısrar ettikleri bir şahsiyettir. En son hikâye kendi- sinin “dönme”liği üzerinedir. Dönmelikten kastımız 1660’lardan beri var olan Sabetay Sevi hareketine mensubiyet ise bu doğru değildir. Halide Hanım’ın bir tarafı düpedüz ihtida etmiş yani İslamiyet’i seçen bir koldur ve Halide Hanım bütün Avrupai görünümüne ve yaşayışına rağmen bir müminedir, inançlı Müs- lümandır. Sol düşünceye itibar etmemiştir, liberaldir. Kuşkusuz ki Anadolu hare- ketini başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere İstiklal Harbi komutanları bir ara- ya gelip teşkilatlandırmaya başladıkça doğru ve gerekli yöne yürümüştür. Bir müddet sonra eşi Adnan (Adivar) Beyle Ankara’dadırlar. Dünya görüşü bütün açıklıklara rağmen Gazi Paşa’nın 1924’ten itibaren takip ettiği politikalara ve reformlara ayak uyduramadı. Çatışmaya düştüler ve eşi Adnan Bey’le yurtdışına gitti. Yurtdışında herhangi bir Türk münevveri gibi değildi. Lafı dinlenen, yazdığı okunan bir şahsiyetti*” diye yazmaktadır. (Ortaylı: 2018)

Öte yandan İstanbul Darülfünun’da yapılan çeşitli toplantılarda ise kadı- nın toplumun küçük unsuru olmadığı ve bilhassa onun toplumu var eden en büyük şey olduğu vurgulanmıştır. Kadınlar Cemiyeti Başkanı Nakiye Elgün

başta olmak üzere, o dönem yapılan bütün mitinglerde kadınlar hatipler ko- nuşmacı olarak yer almıştı. (Mısıroğlu, 1976: 48) Meşrutiyet dönemi okulla- rında eğitim gören kadınlar, Milli Mücadele Dönemi'ne kadar kadın hakları konusunda mücadele vermişlerdir. Halide Edip ve Müfide Ferit'in, "*Hâkimiyet-i Milliye*", "*İrade-i Milliye*" gazetelerinde çıkan yazıları, milli mücadelenin kadın- lar arasında tanıtılmasını kolaylaştırmıştır. Edip, "*Duatepe, Aziz'in Karısı, Üzeyr'in Karısı*" isimli yazıları ile Yunan zulmünden, "*Kırmızı Tepe*" makalesiy- le şehitliğin faziletlerinden bahsetmiştir. Müfide Ferit'in de "*Türk Askeri*" ve "*Gaziantep*" yazıları, milli mücadele ruhu ile yazılmıştır. (Kurnaz: 224-225) Halide Edip'in, "*Duatepe*" çalışmasında ortaya koyduğu şu yürekli söylem, Os- manlı kadın hareketine mensup kadınların, milli mücadele ruhuna katkısını tanıtlamak için yeterlidir:

"Mustafa Kemal Paşa'nın muharebeyi idare ettiği siperlere girdiğimde; 'Gelin Hanımefendi, harb ediyoruz, Dua Tepe'ye hücum ediyoruz" dedi. Biraz sonra Dua Tepe alınmıştı. Üstünde bir tek Türk askerinin güneşin altında, elin- de bayrakla ayakta durduğunu gördüm. 'İşte o an, Türk'ün makûs talihinin artık değiştiğini hissettim" (İstiklal, 2018)

KAYNAKÇA

- AND, M. (1971). Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu (1908-1923), İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- CAPORAL, B. (1982). Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını (1919 1970), Cumhuriyet Yayınları, Ankara.
- DERYA, C. (2020). "Şükufezer: Osmanlı'da İlk Müslüman Kadın Dergisi", <https://dunyalilar.org/sukufezer-osmanlida-ilk-musluman-kadin-dergisi.html/>, 10.08.2020.
- DOĞAN, S. (2012). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Aydın Kadınlar: Şair ve Yazarlar (1850-1950), Akademi Kitaplar, İstanbul.
- DOĞRAMACI, E. (1989). Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- DOĞRAMACI, E. (1982). Türkiye'de Kadın Hakları, Ünlü Kitabevi, Ankara.
- DUMAN, H. (1986). İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828- 1928, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi, İstanbul.
- DURAL, A. B. (2019). "Necdet Sevinç: 'Hayalleri' Mantığına, 'İhtilal Yapan' Yazar", (Ed.) DURGUN, Ş., Türk Milliyetçiliği Portreler, Puf, Ankara.

- DURAL, A. B. (2018). Batıda ve Türkiye’de Kuramsal Milliyetçilik, Bilge Kültür, İstanbul.
- ERKINS, Z. (1950). “Osmanlıda Harem Ne Zaman Kuruldu?”, Tarih Dünyası, 1(9), İstanbul Yayınları, İstanbul.
- ENGİNÜN, İ. (1982). “Milli Mücadele’de Türk Kadını”, Türk Kültürü, 1982 (232): 618-625
- ERGÜN, M. (1996). II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1918), Ocak Yayınları, Ankara.
- Gökalp, Z. (1958). Türkçülüğün Esasları, Varlık, İstanbul.
- GÜÇ. A. (2007). Feminist Söylemin İslamcı Kadın Yazarlar Üzerindeki Etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Sosyolojisi Bilim Dalı, Bursa.
- GÜLEÇYÜZ, A. (2019). “Osmanlı’da Kız Okulları”, https://www.yeniasya.com.tr/yasemin-gulecyuz/osmanlida-kiz-okullari_499629, 10.08.2020.
- İLYASOĞLU, A. ve İNSEL, D. (1984). “Kadın Dergilerinin Evrimi”, s. 163-184, (Ed.) İNSEL, D., Türkiye’de Dergiler ve Ansiklopediler (1849-1984), Gelişim Yayınları, İstanbul.
- İSTİKLAL, (2018). “Duatepe Hikayeleri-2”, <http://www.polatliistiklal.com/2018/03/27/duatepe-hikayeleri-2/>, 11.09.2020.
- KATFAR, D. O. (2017). “Kadın Dergilerinde Öncü Bir Erkek Ahmet Edip ve Ev Hocası Dergisi”, [dergipark.org.tr › download › article-file](http://dergipark.org.tr/download/article-file), 06.09.2020.
- KILIÇ, N. (2014). Osmanlı Kadın Dergilerine Bir Örnek: Mürüvvet, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Bilim Dalı, Ankara.
- KIRKPINAR, L. (2013). Türkiye’de Toplumsal Değişme ve Kadın, Zeus Kitabevi Yayınları, İzmir.
- KODAMAN, B. (1980). Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ötüken Yayıncılık, İstanbul.
- KURNAZ, Ş. (2011). Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923), Ötüken Yayıncılık, İstanbul.
- MİSİROĞLU, A. (1976). Kuva-yi Milliye’nin Kadın Kahramanları, Sebil Yayınevi, İstanbul.
- ORTAYLI, İ. (2018). “Başka Bir Direniş Tarzı: Sultanahmet Mitingleri”, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/baska-bir-direnis-tarzi-sultanahmet-mitingleri-40709227>, 29.09.2020.

- PARLATIR, İ. (2018). “Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı”, *dctfdergisi.ankara.edu.tr* > dtcf > article > view, 14.09.2020.
- SEMİYE, E. (1909). “İslamiyet’te Feminizm”, s. 3-8, (Ed) Hamid, H., İslamiyet’te Feminizm Yahut Âlem-i Nisvanda Musavaat-ı Tamme, Kiteum, İstanbul.
- SEVİNÇ, N. (2007). *Türklerde Kadın ve Aile*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.
- TAŞKIRAN, T. (1973). *Cumhuriyet’in 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara.
- TANPINAR, A. H. (1976). *19’uncu Asır Türk Edebiyat Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- TEKELİ, Ş. (1990). “1980’ler Türkiyesi”nde Kadınlar”, s. 7-37, (Ed) Tekeli, Ş., *Kadın Bakış Açısından 1980’ler Türkiyesi’nde Kadın İletişim Yayınları*, İstanbul.
- TUNAYA, T. Z. (1984). *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÜLKEN, H. Z. (1976). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul.
- YÜKSEL, H. A. (1970). “Rahmetli Halide Edip Adıvar’ın Bir Romanı: Yeni Turan’da Türk Kadını”, *Türk Kadını*, 4(45):
- YILMAZ, A. (2010). “Osmanlıdan Cumhuriyete: Kadın Kimliğinin Biçimlendirilmesi”, *dergipark.org.tr* > download > article-file, 12.09.2020.
- ZİHNİOĞLU, Y. (2003). *Kadınsız İnkılap*, Metis, İstanbul.